

ПРОЦЕС НАВЧАННЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНИХ ШКОЛАХ – ВАЖЛИВА ПРИКМЕТА СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

УДК 373.018.51(477)

Галина Шубак, старший викладач кафедри педагогіки та методики початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ПРОЦЕС НАВЧАННЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНИХ ШКОЛАХ – ВАЖЛИВА ПРИКМЕТА СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються підходи щодо особливостей організації процесу навчання в сільських малокомплектних школах, вказуються шляхи їх реалізації та проаналізуються його характерні ознаки. Викладено розмаїття трактувань поняття процесу навчання вітчизняними та зарубіжними дослідниками, оскільки малокомплектна початкова школа є компонентом освітньої системи не тільки сучасної України, а й багатьох країн світу. Визначено, на яких закономірностях і принципах ґрунтується процес навчання в малокомплектній початковій школі

Ключові слова: процес навчання, малокомплектна початкова школа, навчально-виховні комплекси, форми роботи, самостійна робота, методичні рекомендації, школа-родина.

Літ. 14.

Галина Шубак, старший преподаватель кафедры педагогики и методики начального образования
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНЫХ ШКОЛАХ – ВАЖНАЯ ПРИКМЕТА СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ

В статье рассматриваются подходы относительно особенностей организации процесса обучения в сельских малокомплектных школах, указываются пути их реализации и проанализированы его характерные признаки. Изложены разнообразие трактовок понятия процесса обучения отечественными и зарубежными исследователями, поскольку малокомплектная начальная школа является компонентом образовательной системы не только современной Украины, но и многих стран мира. Определено, на каких закономерностях и принципах основывается процесс обучения в малокомплектной начальной школе.

Ключевые слова: процесс обучения, малокомплектная начальная школа, учебно-воспитательные комплексы, формы работы, самостоятельная работа, методические рекомендации, школа-семья.

Halyna Shubak, Senior Lecturer of the Pedagogic and Methods of Primary Education Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE UNGRADED SCHOOLS IS THE IMPORTANT SIGN OF THE EDUCATIONAL SYSTEM OF UKRAINE

The article deals with the approaches to the peculiarities of the organization of the educational process in the country ungraded schools, the ways of their realization are pointed and the characteristic peculiarities of the educational process are analyzed. It is expounded the diversity of the interpretation of the notion "the educational process" by native and foreign investigators as an ungraded school is the component of the educational system of modern Ukraine as well as of many different countries of the world. The author defines what regularities and principles are the basis of the educational process in the ungraded school. The organization of the educational process in the country ungraded primary schools requires the weighted approach to the choice of the work forms and their effective combination to the determination of the succession of giving lessons and their combination to the organization of the independent work. It is underlined that the questions of modern approaches to the organization of educational process need more detailed learning as well as creating the corresponding time methodological recommendations to the giving lessons as a main organizational form of educating of pupils. The problem of the operation of the ungraded schools does not lose their actuality today.

Keywords: an educational process, the ungraded primary school, the educational complexes, the work forms, an independent work, the methodological recommendations, a school-family.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сільська школа є важливою умовою соціально-культурного розвитку села: з нею пов'язане життя усіх його мешканців, для них педагоги є основним джерелом інформації, психологами, консультантами, юристами,

соціальними працівниками, політологами і економістами водночас. Школи I ступеня у сільській місцевості мають створюватися місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування незалежно від кількості учнів, тому в системі освіти України діють сільські малокомплектні школи.

Малокомплектна школа – реалія такого

сьогочасного села, у якому порушено демографічні пропорції між поколіннями людей: тут переважають люди літнього віку. З'ява цих сіл здетермінована факторами як соціального, так і економічного порядку: збіднілість сільськогосподарських угідь; віддаленість від доріг та великих населених пунктів; обмеженість інфраструктури культурних та соціальних послуг; низький рівень економічного розвитку селянських господарств; відсутність ринку праці; спосіб життя наближений до натурального.

За визначенням учених (О.Я. Савченко, С.У. Гончаренка, Г.Ф. Суворової, І.А. Каїрова, В.В. Мелешко) малокомплектна школа – це один із різновидів малочисельного освітнього навчального закладу, без паралельних класів, з малим контингентом учнів; це зазвичай школа початкова і сільська; у ній учителів менше, ніж класів, тому кожен учитель змушений працювати одночасно в одному приміщенні з двома або кількома класами; це школа одно-, дво-, або трикомплектна (від латинського *complektor* – охоплюю); [10], [11], [3].

Тенденція до зростання кількості малокомплектних шкіл – важлива прикмета системи освіти сьогочасної України. Вона засвідчує актуальність створення підручників, посібників, методичних та дидактичних матеріалів, які б враховували характерні ознаки цього типу навчальних закладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема процесу навчання в малокомплектних школах постійно перебуває у полі зору науковців і практиків, їхні зусилля спрямовані на його удосконалення, яке стимулюють суперечності зовнішнього і внутрішнього характеру. Зовнішні суперечності зумовлені високими вимогами суспільства до якості процесу навчання та неможливістю належно забезпечити її в умовах сільської малокомплектної школи, а внутрішні – потребами учнів в якісних знаннях і реальними можливостями їх здобути.

У педагогічній літературі пояснюється розмаїття трактувань поняття процес навчання. Так, дослідники Ю.К. Бабанський, В.А. Сластьонін, М.А. Сорокін, Д.С. Мазоха, Н.І. Опанасенко розглядають процес навчання як цілеспрямовану взаємодію вчителя та учнів, спрямовану насамперед на розв'язання освітніх завдань. На противагуїм, В.І. Бондар, В.К. Дяченко, О.Я. Савченко, В.І. Лозова, Г.В. Троцько та ін. увиразнюють розвивальний аспект цього процесу. Зокрема, В.І. Лозова і Г.В. Троцько стверджують, що навчання – це така цілеспрямована взаємодія педагога та учнів, у ході якої, завдяки послідовній

зміні навчальної мети, завдань, інших компонентів навчання, здобуваються наукові знання, засвоюються потрібні способи діяльності, опановуються елементи педагогічно адаптованого соціального досвіду, формується емоційно-ціннісне і творче ставлення до навколишнього світу, одним словом, відбувається загальний розвиток особистості [5, 161]. Так само трактує процес навчання польський дослідник В. Оконь, стверджуючи, що найвагомим його здобутком є “сукупність певних змін у розвитку особистості учня” [7, 142].

Дефініції О.Я. Савченко, В.М. Галузинського, М.Б. Євтуха, В.К. Дяченка актуалізують креативний потенціал обстежуваної категорії: у процесі навчання учні не тільки здобувають теоретичні знання, набувають практичних умінь та навичок, у тому числі й навичок самостійної роботи, вони ще розширюють свій кругозір, збагачують свої знання про природу, суспільство, самих себе, розвивають власні розум, пам'ять, емоційну сферу, також здібність і кваліфікацію [2, 144], [4, 23], [11, 79].

Викладені вище міркування щодо сутності процесу навчання узагальнює відповідна стаття “Українського педагогічного словника” укладеного С.У. Гончаренком: “Процес навчання – специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учителя (діяльності викладання і діяльності з організації й управління навчальною діяльністю учня) та діяльності учня (учіння), спрямований на оволодіння учнями системою знань з основ наук, умінь і навичок їх практичного застосування, на розвиток творчих здібностей учнів” [3, 223].

Мета статті – проаналізувати особливості процесу навчання в малокомплектних школах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливо мати на увазі, що правильне розуміння поняття “процес навчання” вимагає відрізнити його від поняття “навчальний процес”, що в педагогічній літературі тлумачиться як “процес навчання в певному навчальному закладі”.

Процес навчання як діяльність характеризується такими ознаками:

- у навчанні не ставиться мета відкрити нові істини; ідеться лише про творче засвоєння здобутих знань;
- у навчанні забезпечується прискорений темп пізнання явищ об'єктивної дійсності;
- учні здобувають знання не шляхом безпосереднього спостереження, а опосередковано – через слово вчителя та підручник.

Обравши за предмет дослідження специфіку

**ПРОЦЕС НАВЧАННЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНИХ ШКОЛАХ –
ВАЖЛИВА ПРИКМЕТА СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ**

організаційних форм навчальної діяльності учнів малокомплектної початкової школи, уважаємо за необхідне окреслити особливості процесу навчання у цих типах загальноосвітніх навчальних закладів, а саме:

- звужені можливості щодо створення атмосфери змагальності на уроках;
- звужене коло орієнтирів для порівняння й оцінки власних успіхів в навчальній діяльності;
- обмежені можливості для розвитку комунікативних умінь і навичок, а також навичок швидкого реагування на події у кожній новій ситуації;
- психологічне перевантаження дитини увагою вчителя;
- обмежені можливості для удосконалення та розвитку інтересів та здібностей учнів;
- одноманітність оточення, контактів, форм взаємодії [12, 124].

Процес навчання загалом і в малокомплектній школі зокрема ґрунтується на певних закономірностях і принципах. Педагог Н.П. Волкова [1, 270] провідними закономірностями вважає:

- зумовленість навчання суспільними потребами;
- залежність навчання від умов, в яких воно відбувається;
- взаємозалежність процесів навчання, освіти, виховання та розвитку особистості;
- взаємозв'язок навчальних і реальних пізнавальних можливостей учня;
- єдність процесів викладання і навчання;
- взаємозалежність у навчальному процесі завдань, змісту, методів і форм навчання.

Процес навчання в малокомплектних школах ґрунтується на таких основоположних принципах:

- спрямованості навчання на розв'язання взаємопов'язаних завдань освіти, виховання і розвитку;
- науковості процесу навчання;
- системності і послідовності навчання;
- доступності викладання;
- наочності;
- активності і свідомості навчання

Організація процесу навчання в малокомплектній початковій школі вимагає виваженого підходу до вибору форм роботи та їх ефективного поєднання, до визначення послідовності проведення уроків протягом дня і тижня та їх комбінування, до організації належної самостійної роботи. Цим проблемам присвячена праця академіка О.Я. Савченко "Організація навчального процесу в малокомплектній школі". У ній запропоновано підходи щодо комплектування класів і складання розкладу

занять для них; сформульовано вимоги до уроків; окреслено особливості структури уроків різних типів; визначено зміст і методику самостійної роботи; відзначено актуальність комплексного використання технічних засобів навчання; простежено специфіку планування уроків та подано варіанти їх поєднання (математика – математика; українська мова – українське читання; природознавство – природознавство) [10, 4 – 5].

Динаміку модернізаційних аспектів процесу навчання в сільській малокомплектній школі виразно засвідчує педагогічна та методична література. Одне із перших джерел датоване 1930 роком. Тоді МОН України розробило методичний лист "Дидактичні уваги до праці вчителя з двома групами" в якому запропонувало різні варіанти організації роботи малокомплектної школи: 1) об'єднувати школи сусідніх сіл так, щоб старші групи шкіл молодшого концентру були спільними; 2) приймати дітей до школи через рік, щоб на одного вчителя щоразу припадало по два класи: I – III; II – IV; 3) з кожною віковою групою організовувати роботу через день (хоча в такому разі суттєво – вдвічі – скорочується тривалість навчального року); 4) розпочинати роботу учнів однієї групи на 1 – 2 години швидше і закінчувати її теж швидше. За формування груп в малокомплектних школах рекомендувалося брати до уваги: а) кількість дітей у кожній групі; б) педологічну спорідненість груп; в) можливість працювати одразу з двома групами; г) ступінь готовності дітей до самостійної праці; д) характер труднощів, які доведеться долати учителеві, готуючись до уроків. Дозволялося також навчати в одному класі учнів чотирьох різновікових груп, однак лише за умови, що їхня кількість не перевищує 35 – 40 осіб і що школа належно забезпечена навчальним приладдям.

Наступний важливий документ – інструктивно-методичні вказівки Міністерства освіти "Про роботу одного вчителя з двома-трьома класами" (1941 р.). У них запропоновано варіанти розподілу класів між учителями (I – II і III – IV класи; I – III і II – IV; I – IV і II – III класи); проаналізовано особливості організації і проведення уроків з об'єднаними класами; схарактеризовано самостійну роботу як провідний вид діяльності учнів на уроці (види самостійної роботи, характер керівництва нею, необхідність інструктажу, обов'язкова самоперевірка і перевірка вчителем); описано специфіку виховної та методичної роботи в малокомплектній школі. Ідеться тут і про те, яким вимогам має відповідати учитель, що організовує процес навчання одночасно з двома /

трьома різними класами: він має виявляти значно більше знань, умінь, техніки; дбати про раціональне використання часу на уроці і максимальне його ущільнення, про ефективну побудову розкладу уроків і оптимальне їх планування. У плануванні уроку слід передбачити: а) дозування часу на кожен вид діяльності; б) вид роботи – з учителем чи самостійно; в) розподіл часу на роботу з учителем і на самостійну роботу; г) конкретні завдання для самостійної роботи, кількість часу на їх виконання; г) методи і прийоми роботи. Учитель малокомплектної школи зобов'язаний, серед іншого, пам'ятати, що мала наповнюваність класу надає йому більше можливостей для здійснення індивідуального підходу до навчання і виховання учнів [9, 3 – 4].

Практика роботи малокомплектної школи показала, що у двокомплектній школі найприйнятнішим із запропонованих в інструктивно-методичних вказівках є поєднання I – III і II – IV класів, бо:

- дозволяє вчителю вести клас упродовж усіх чотирьох років навчання;
- уможливує поступове набуття учителем досвіду роботи з кожним класом;
- забезпечує максимально ефективно використання навчального часу і правильне чергування безпосередньої роботи вчителя з класом і самостійної роботи учнів;
- усуває ймовірність перевантаження учнів та підміну в окремих випадках програми одного класу програмою іншого;
- дозволяє успішно реалізовувати виховні завдання: молодші учні мають змогу наслідувати старших, а старші – бути зразком для молодших.

Педагогіку II половини XX століття характеризує підвищена увага до проблем і потреб малокомплектної школи. Один із її теоретиків, С.Х. Чавдаров, проблему організації самостійної роботи в об'єднаних класах вважав найактуальнішою і був переконаний, що їй треба підпорядковувати і розподіл класів (найприйнятніший варіант – I – III і II – IV класи), і планування занять, і організацію та проведення уроків. За обґрунтування варіантів поєднання предметів у розкладі уроків для об'єднаних класів, виходив з того, що вчителю легше вести урок з одного предмета, аніж з різних: у такому разі не треба перелаштовуватися з однієї галузі знання на іншу [8, 4].

У матеріалах Черкаської обласної конференції вчителів малокомплектних шкіл (січень 1957 р.) та у колективній праці І.П. Тертичного, В.І. Помагайби, К.М. Карлаша (1961 р.) серед іншого наголошено:

хоча вчитель працює одночасно з двома-чотирма класами, він зобов'язаний належно розв'язати провідні педагогічні завдання: зреалізувати вимоги навчальних програм і планів, провести екскурсії, виконати усі практичні роботи, щоб учні у повному обсязі засвоїли програмовий матеріал, здобули відповідні уміння і навички, далі застосовувати їх в реальних життєвих ситуаціях [6, 61].

Прикметно, що автори усіх прореферованих досліджень з проблем малокомплектної школи питання організації ефективної безпосередньої роботи вчителя з кожним класом зараховують до найактуальніших. Учитель, стверджують вони, має досконало володіти методикою викладання предметів, щоб за малий проміжок часу доступно пояснити новий матеріал і перевірити ступінь його опанування, а також рівень сформованості умінь і навичок. Лише за такої умови можна досягти значних успіхів у навчально-виховній роботі.

Аналіз педагогічних праць, а також законодавчих документів з питань шкільної освіти засвідчує, що проблема діяльності малокомплектної школи у II половині XX століття не втрачає актуальності. “Перспективний план розвитку шкільної мережі на 57/58 н. р.” відображає підвищену увагу держави до питань функціонування малокомплектної школи. У ньому передбачено систематичне поповнення шкільних бібліотек дитячою літературою, наочністю, інвентарем; поліпшення підготовки учительських кадрів; посилення вимог до якості навчання. Завдяки скоординованим діям усіх зацікавлених державних інституцій відбулися суттєві зрушення у підвищенні результативності навчання в багатьох малокомплектних школах.

Малокомплектна школа – компонент освітньої системи не тільки сучасної України, а й багатьох країн світу. Порівняльне вивчення стану і проблем її функціонування та розвитку було розпочато ще 1958 року Міжнародним бюро з питань освіти при ЮНЕСКО. Ставило собі за мету ґрунтовно вивчити умови навчання дітей у віддалених від центрів цивілізації сільських районах. Книга “L'école a maitre unique. XXIV-e conference internationale de l'instruction publique” [13, 120] уміщує матеріали та результати досліджень, проведених у 69 країнах світу (Радянський Союз, США, Франція, Австралія, Індія, країни Латинської Америки, арабські країни Африки, ПАР тощо). З'ясувалося, що однокласні школи функціонували на той час у 58 з усіх досліджених країн (тобто у 84%), їхня специфіка визначалася культурним, етнографічним, економічним розвитком кожної з держав. Але скрізь

ПРОЦЕС НАВЧАННЯ В МАЛОКОМПЛЕКТНИХ ШКОЛАХ – ВАЖЛИВА ПРИКМЕТА СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

однокомплектні школи функціонували лише в сільській місцевості, вони давали змогу навіть у тяжких і несприятливих умовах без особливих труднощів підготуватися усім дітям до продовження навчання у школах другого ступеня.

Кількість учнів в обстежуваних однокомплектних школах була різною – від 5 до 60 осіб, що залежало від кількості мешканців в районі та від відстані до школи (1 – 6 км). Середньостатистична малокомплектна школа у Канаді, США, Швеції налічувала 5 – 8 осіб, у СРСР – 15, у Франції – 35, у Туреччині – 60 осіб. Кількість груп в однокомплектній школі теж могла не збігатися (від 2 до 8) – це залежало від віку та знань учнів. У середньому один учитель навчав 9 учнів. Часто у певному районі діяло кілька однокомплектних шкіл замість однієї звичайної. В окремих країнах це було пов'язано з роздільним навчанням за статтю, релігією, мовою, з відсутністю відповідних за площею приміщень і таке інше.

Тривалість навчання в однокомплектній школі зазвичай (у 71% країн) збігалася з тривалістю навчання у звичайній елементарній школі. І кількість тижневого навантаження теж. Не спостерігалось значних розбіжностей у навчальних планах, програмах і методах навчання. Розклад занять складав сам учитель, він був майже типовий. У ньому були передбачені індивідуальні заняття учнів без учителя на той час, коли він працював з іншими групами; заняття з трудового навчання, музики і співів, екскурсії, спостереження за природою, заняття з релігії були колективними, тобто проводилися одночасно з учнями усіх вікових груп.

В однокомплектних школах більшості країн використовували ті самі підручники, що й у звичайних елементарних школах. Спеціальними підручниками послуговувалися тільки однокомплектні школи Афганістану, Албанії, Угорщини, Швеції, окремих земель ФРН.

Кінець ХХ століття позначений деякими інноваціями стосовно організації процесу навчання у сільських школах з малою чисельністю учнів. Для поліпшення ситуації Міністерство освіти і науки пропонує:

- створювати мережу навчально-виховних комплексів “загальноосвітній навчальний заклад-дошкільний навчальний заклад”;
- обмежити наповнюваність класів трьома особами;
- створювати навчальні заклади принципово нового типу – “школа-родина” – для навчання дітей за місцем проживання, де один учитель викладатиме всі предмети, отримуючи подвійну заробітну плату.

Сьогодні навчально-виховному комплексові “Школа – дошкільний заклад” повернуто статус перспективного типу загальноосвітнього навчального закладу в сільській місцевості. Це модель такого сучасного освітнього закладу, який забезпечує усім дітям рівні можливості для отримання безперервної якісної освіти та уможливорює збереження наступності усіх компонентів навчально-виховної системи – мети, методів, засобів і організаційних форм.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Усе викладене переконує: проблеми малокомплектної школи впродовж усього ХХ століття були злгоденними. У педагогічній теорії і практиці розглядалися різні аспекти її діяльності, насамперед специфіка організації процесу навчання в ній. Однак новий час ставить нові вимоги, у тому числі й до організації процесу навчання у малокомплектній школі. Особливо актуальності набули питання обґрунтування новітніх підходів до організації цього процесу, створення відповідних часові методичних рекомендацій до проведення уроків як основної організаційної форми навчання учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 576 с.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: навч. посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Дьяченко В.К. Организационная структура учебного процесса и ее развитие. – М.: Педагогика, 1989. – 160 с.
5. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання (навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів). – Харків, 1997. – 338 с.
6. На допомогу вчителю початкових класів / Упорядн. І.П.Тертичний, В.І.Помагайба, К.М.Карлаш. – К.: Радянська школа. – 1961. – 555 с.
7. Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польск. – М.: Высш. шк., 1990. – 382 с.
8. Організація і методи роботи вчителя з двома класами / За ред. С.Х.Чавдарова. – К.: Радянська школа, 1951. – 138 с.
9. Про роботу одного вчителя з двома і трьома класами. Інструктивно-методичні вказівки. – К.: Радянська школа. – 1941.
10. Савченко О.Я. Організація навчального

процесу в малокомплектній школі. – К.: Радянська школа, 1974. – 174 с.

11. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів. – К.: Генеза, 1999. – 368 с.

12. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т.1. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.

13. L'école a maitreunique. XXIV-e conference internationale de l'instruction publique". Geneve, 1961, 273 p.

REFERENCES

1. Volkova, N.P. (2002). *Pedahohika: Posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Pedagogics: A manual is for the students of higher educational establishments]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr "Akademiia", 576 p. [in Ukrainian].

2. Haluzynskiy, V.M. & Yevtukh, M.B. (1995). *Pedahohika: teoriia ta istoriia: navch. Posibnyk* [Pedagogics: theory and history: educational manual]. Kyiv: Vyscha shkola, 237 p. [in Ukrainian].

3. Honcharenko, S. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 376 p. [in Ukrainian].

4. Dyachenko, V.K. (1989). *Organizatsionnaya struktura uchebnogo protsesa i ee razvitie* [Organizational structure of educational process and its development.]. Moscow: Pedagogika, 160 p. [in Russian].

5. Lozova, V.I. & Trotsko, H.V. (1997). *Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia (navchalnyi posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv)* [Theoretical bases of education and studies (educational manual is for the students of

pedagogical educational establishments)]. Kharkiv, 338 p. [in Ukrainian].

6. Tertychnyi, I.P., Pomahaiba, V.I. & Karlash, K.M. (Eds.). (1961). *Na dopomohu vchytelvi pochatkovykh klasiv* [For helping the teacher of initial classes]. Kyiv: Radianska shkola, 555 p. [in Ukrainian].

7. Okon, V. (1990). *Vvedenie v obshchuyu didaktiku* [Introduction to the general didactics]. Translation from Polish. Moscow: Vyscha shkola, 382 p. [in Russian].

8. Chavdarov, S.Kh. (Ed.). (1951). *Orhanizatsiia i metody roboty vchytelia z dvoma klasamy* [Organization and methods of work of teacher with two classes]. Kyiv: Radianska shkola, 138 p. [in Ukrainian].

9. Pro robotu odnogo vchytelia z dvoma i troma klasamy. Instruktivno-metodychni vkazivky (1941). [About work of one teacher with two and three classes. Instructional and methodical instructions]. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].

10. Savchenko, O.Ia. (1974). *Orhanizatsiia navchalnogo protsesu v malokomplektnii shkoli* [Organization of educational process in ungraded school]. Kyiv: Radianska shkola, 174 p. [in Ukrainian].

11. Savchenko, O.Ia. (1999). *Dydaktyka pochatkovoї shkoly: pidruchnyk dlia studentiv pedahohichnykh fakultetiv* [Didactics of primary school: a textbook is for the students of pedagogical faculties]. Kyiv: Geneza, 368 p. [in Ukrainian].

12. Selevko, G.K. (2006). *Entsiklopediya obrazovatelnykh tekhnologiy* [Encyclopaedia of educational technologies]. Vol.1, Moscow: NII shkolnykh tekhnologiy, 816 p. [in Russian].

13. L'école a maitreunique. XXIV-e conference internationale de l'instruction publique". Geneve, 1961, 273 p.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2017

“Результатом освіченості людини є її здатність продовжувати навчатися”.

Джон Дьюї
американський філософ

“І навіть якщо я коли-небудь стану святою... Я буду раз у раз збігати з небес, щоб принести світло тим, хто на землі перебуває у темряві”.

Мати Тереза
католицька черниця

